

Tarihi Belgeler ve Tanıkların Beyanatları Işığında Ardahan'da Ermeni Mezalimi: 'Yanık Cami' Örneği

Levent Küçük*

Özet

Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi ile birlikte Rus hükümeti Anadolu'daki özellikle Ermeni azınlığın dinsel ve etnik farklılığı üzerinden siyaset oluşturmaya başlamıştır. Ermeniler de Rusya'nın hamiliğinde bölgede bağımsız bir Ermenistan kurabilecekleri hayalini taşıdıklarından dolayı Rusya ile birlikte bölgenin Müslüman abalisi üzerindeki baskı ve şiddetini artıran eylemlere girişmişlerdir.

Ardaban vilayeti de bu dönemde Rus birlikleri ve Ermeni çetelerinin işkence, tecavüz ve katliamlarından en fazla mağdur olan yörelerden birisidir. Özellikle Yanık Cami olayı bölge insanının zihninde hala canlılığını korumaktadır.

Bu çalışmanın amacı kayıt altına alınan canlı tanık ve onların çocuklarının ifadeleri ışığında Ermeni zulüm ve kıyımlarının boyutunu ortaya çıkarmaktır. Osmanlı arşivinin nüfus defterleri de çalışmamızda yararlanılan kaynaklar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Yanık Cami, Ermeni, Ardaban, Mezalim, Milis kuvvetler

Giriş

XI. yüzyılda Selçuklu akınları ile birlikte Türk egemenliğine geçen kuzey doğu Anadolu coğrafyası 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girmesi ile birlikte İslam'ın sosyal ve ekonomik yapılarının oluşmaya başladığı bir mekâna dönüşecektir. 19. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz bir şekilde Osmanlı hâkimiyetinde bulunan coğrafya kuzeyden gelen Rus tehdidi ile birlikte sıkıntılı bir döneme girecektir. Özellikle 93 Harbi sonrası Rus hâkimiyetine savaş tazminatı olarak bırakılan bölge halkı, yaklaşık kırk yıl sürecek bir esaretin ilk mağdurları olmuşlardır. Bu süreç boyunca Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki siyasal ve ekonomik baskı unsurlarını gayrimüslim grupların haklarını bahane ederek artırması bölge halkının durumunu daha da ağırlaştırmıştır.

İslam'ın gayrimüslim nüfusun idaresine ilişkin prensipleri, gayrimüslim cemaatlerin yerleşik ve örgütlü yapısı, egemen unsurların toplumsal ve kültürel mirasını değiştirmeden kabul etmesini ve onunla bütünleşmesini sağlamıştır. Toplumsal güvenliğin olmadığı dönemler haricinde Osmanlılar, yetkilerini olumsuz kullanan memurlar ile etnik ve dini nefret yaratmaya çalışan grupları sert bir şekilde dizginlemişlerdir.¹ Osmanlılar kuruştan beri uyguladıkları stratejiyi yani dini ve etnik gruplar arasındaki birleştirici rolü merkezileşme politikalarının elverdiği ölçüde uzun süre kullanmışlardır. Ancak savaş veya asayişsizlik dönemlerinde ortak kimlikleri kanalize etme siyasetini de devreye sokmuştur.

Bunun yanı sıra Osmanlı devlet adamları Ermeni unsurlarını sistem içinde ayırım yapmaksızın görevlendirmekte hatta yurt dışına öğrenim amaçlı gönderdiği öğrenciler arasında Ermeni öğrencilere² daha fazla

(*). Dr., Ardaban Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: leventkucuk@ardaban.edu.tr

(1) Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu-Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Çev: Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul, 2012, s.362.

(2) Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri 1839-1876*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1983.

ağırlık vermekle onlara ötekilik duygusunu yaşatmadığı söylenebilir. Yine Tanzimat döneminin önemli devlet kurumlarından olan Tercüme Odasına Mustafa Reşit Paşa ve özellikle Ali Paşa'nın önayak olması ile birlikte Ermenilerin alınması ve onların Dışişleri Bakanlığının en önemli odalarını ele geçirmeleri hep bu liyakat ve yeterlilik prensibini bütün tebaaya uygulama siyasetinin gereğidir.³ Türk ve Ermeniler arasında komşuluk ilişkilerinin boyutunun ise hiçbir şekilde Müslim - gayrimüslim çizgisinde yürümediğini, aksine itimat ve güven psikolojisinin ilişkilerde hâkim olduğunu söylemek yerinde olur.⁴ Osmanlı İmparatorluğunda yer alan gayrimüslim unsurlardan sadece Ermenilerin tek Hıristiyan unsur olarak arta kalmış olması ve nüfus itibarıyla de hiçbir bölgede yüzde beşlere ulaşmamış olmaları onların Berlin Kongresi sonrası isyan ve eylemlerini şiddete dönüştürmelerinde etkili olmuştur.⁵ Bu durumun Amerikan basınına yansıyan kısımlarında bile yanlı tutumların olduğu görülmektedir. Mesela Rusların Doğu Anadolu'da Erzurum ve Van işgalleri sırasında Ermenilerin sözde kahramanlık göstermelerine vurgu yapılmış, bu bölgedeki vilayetlerin hiçbirinde üçte birlik orana ulaşamadıkları halde çoğunluğu oluşturdukları şeklinde yanlış değerlendirmelerde bulunulmuştur ki bu durum Ermenilerin kendi güçleri ve nüfusları ile bir bağımsız devlet kuramayacakları tezini de ortaya koymaktadır.⁶

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı bölgeyi Rus işgaline bırakmıştır. Bu muhaberelede Rus askerinin sayıca teknik donanım üstünlüğü kadar, Osmanlı askerinin iyi idare edilemeyişi de yenilgide önemli bir etken olmuştur.⁷ Bu tarihte başlayan Rus işgali yaklaşık kırk yıl sürmüştür. Berlin Antlaşmasıyla Rusya'ya terk edilen Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman yöresi Müslüman ahalisi Osmanlı topraklarına doğru göç etme niyetindedir. Devlet onları Muş vilayeti civarına iskân etmek düşüncesindeyken, Ermeni patrikliği İngiliz büyükelçisi Layard aracılığı ile bu poli-

tikadan vazgeçilmesi için girişimlerde bulunmuştur.⁸ Burada patrikliğın bölgedeki Müslüman yoğunluğunun artmasının kendi iddialarını çürüteceği gerçeğinden hareketle karşı çıkma durumu söz konusu olmuştur. Burada iskân edilecek ailelerin 4-5 civarında düşük bir yüzde olmasına rağmen iskâna itiraz edilmesinde Ermeni nüfusun hiçbir şekilde çoğunluk oluşturamayacağı korkusunun etkisi büyüktür. I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilâli sonrası Rusların kendi isteğiyle Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini terk etmesi ile yeniden Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Bu süreçte Rusların bölgeden çekilmesini müteakip Ermeni çeteleri ve örgütleri kendilerine bağımsız bir Ermenistan kurma amaçlarıyla masum ve savunmasız Müslüman halka karşı büyük bir tedhiş ve kıtal hareketlerine girişmişlerdir. Özellikle 1915 Sarıkamış harekâtının başarısız olması ile birlikte Ruslarla beraber Kars ve Ardahan çevrelerinde yağma ve talan hareketlerine girişen Ermeniler, Müslümanların Sarıkamış harekâtı sırasında Osmanlı ordusu taraftarı olmalarını ihanetle değerlendirip kadın çocuk demeksizin katliamlara girişmişlerdir.

1890'larda Tiflis'te organize edilen Taşnak-Sütyun örgütü Bulgar bağımsızlık sürecini kendilerine örnek almışlardır. Ermeni çeteleri Müslümanları Ermenilere karşı saldırı yapmaları yolunda kışkırtma siyaseti uygulamışlardır. Bunu savunmasız, masum, sivil halka uyguladıkları şiddet ve tazyikle gerçekleştirmeyi düşünmüşlerdir.⁹ Müslüman ahalinin bu saldırılar sonrası yapacağı karşı saldırı

- (3) Ahmed Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'ruzat)*, Yayına Hazırlayan ve Sadeleştiren: Yusuf Halaçoğlu, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010, s.18.
- (4) Cemal Paşa, *Hatıralar*, Düzenleyen: Behçet Kemal Çağdaş, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s.404.
- (5) Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s.77.
- (6) Meral Yılmaz, *1915-1923 Yıllarında New York Times Gazetesi'ne Göre Türk Ermeni İlişkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s.276.
- (7) Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, Neşre Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 91, İstanbul, 1973, s.201.
- (8) Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.206.
- (9) Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına*, Çev: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2007, s.385.

ve şiddeti batı kamuoyuna aleyhlerinde bir kıyım planı olarak aktarmışlardır. Taşnak cemiyetinin aldığı kararlar arasında Türk ordusuna karşı organize olunması ve Rus ordularını sınırı geçtiği sırada silaha sarılarak arkadan Türk ordusunu çevrelemeleri konusunda kararlar bulunması örgütün Rusya ile olan ilişkisini de belgelemektedir.¹⁰ Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin Rusya ile bütünleşme çağrılarının yapıldığı toplantılarda, terk ettikleri köylerdeki kilise ve evlerini ateşe vermeleri ve tarım ürünlerini dahi yakmaları istenmektedir ki dünya kamuoyuna Müslüman imajını olumsuz göstermek bakımından manidar bir girişim özelliği göstermektedir.¹¹ Hıristiyan batı dünyası da kendi politikaları için elverişli hale gelen bu meseleye evrensel insanlık onurunu korumak gayesiyle müdahil olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya, Ermeni kiliselerini, okullarını çete ve komitelerini yürüttüğü propaganda çerçevesinde askeri ve silahlı teşkilatlanmaya sevk ederek onların yaratacağı kargaşalıktan yararlanma yoluna gitmiştir.¹² 1914 ve 1915 yılında kurulan Ermeni gönüllü askeri birliklerinin Rusya'nın yönlendirmesi ve desteği ile kurulması da meseleye Rusların nasıl bir niyet ile yaklaştıklarını göstermektedir.¹³ Rus subaylar Doğu Anadolu'daki Ermenileri ayaklandırmak ve Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmak için kendi devletlerince görevlendirildikleri gibi, Anadolu'dan bir takım Ermenilerinde Rus ordusunda eğitim alarak hem propaganda aracı olarak hem de Osmanlı coğrafyasının kılavuzları olarak hizmet etikleri bilinmektedir.¹⁴ Rusya'nın Ermeni unsura karşı olan ilgisi sadece Ermenistan diye adlandırılan coğrafya üzerinden değil, aynı zamanda ekonomik nüfuz alanını genişletmek arzusundan kaynaklanmaktadır.¹⁵ Bunun yanı sıra Ermenilerin batılı devletler tarafından isyana yönlendirilmelerinin özellikle Çanakkale Savaşlarına denk getirilmesi ve doğu Anadolu'daki Müslümanlar üzerine saldırılar için kışkırtılmaları, meselenin insani değerle-

re sahip çıkmak niyetiyle olmadığını aksine siyasal manevralar için psikolojik harp metotlarını uyguladıklarını göstermektedir.¹⁶ Doğu Anadolu'da bir askeri birliği olmaksızın bile Rusya'nın Osmanlı şehirlerini tazyik altında bulundurmasına hizmet edecek Ermeni çeteleri kendi inisiyatifiyle oluşturulmuştur. Bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasından daha çok Ermenilerin savaş sırasında Rusya'ya sağlayacağı cephe içi ve cephe gerisindeki faydalar daha önemli görünmektedir.

Ermeni çetelerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinde özellikle devlet için hayatiyet arz eden mevkileri seçmesi sıkıntılı bir süreç yaratmıştır. Ordu gereksinimleri için asker kaydı yapan memurlar ve yerel devlet otoriteleri devamlı suikastlara maruz kalmıştır. Devlete ait kamu binaları, karakollar ele geçirilirken bölgenin yerleşik Kürt ahalisi üzerinde de şiddet ve tecavüzlerden geri durulmamıştır.¹⁷ Özellikle doğu Anadolu coğrafyası adeta asayişsizliğin kol gezdiği bir mekâna dönüşmüştür.

Ermeni meselesine İngiltere'de kendi politik çıkarları çerçevesinde yaklaşmaktadır. Bununla birlikte alacağı tavır Rus ve Osmanlı devleti üzerinde nasıl bir manevra ile uygulayacağı noktasında kararsız görünmektedir. Özellikle Kafkasya ve İran körfezi hâkimiyeti için kullanılabilir olan Ermeni yurdunun ya da yapay Ermenistan'ın oluşumu ile ilgili olarak beliren tablo henüz net görünmemektedir. Savaşın başlamasıyla birlikte İngiliz hükümetine konsolosluk memurlarından

- (10) Ataöv Türkkaya, "Conflict, Trauma and Objectivity", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ*, Cilt: 24, Yıl: 1994, s.121-156.
- (11) Esat Uras, *The Armenians in History and The Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul, 1988, pp.865.
- (12) Azmi Süslü, *Ermeniler, Tebcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s.101.
- (13) Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 110, Ankara, 2005, s.15.
- (14) Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2008, s.79.
- (15) Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1995, s.19.
- (16) Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, Yeditepe yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s.238.
- (17) Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev: Mehmet Tuncel, Etkileşim yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2006, s.202.

gelen gönderiler insafsızlık adaletsizlik, yerel otoriteler tarafından Ermenilere yapılan bas-kılara ilişkin notlarla doludur. Fakat sonraki belgelerin yayımlanması Osmanlı Sultan'ını hiddetlendirdiğinden olsa gerek reddedildi ve yarardan ziyade Ermeni meselesine zarar verdiği için bu yaklaşım askıya alındı. İngiliz hükümeti sonraki yıllarda elçilik aracılığıyla muhtemel bir yenilenmenin sağlanması için çaba harcamaya başlamıştır.¹⁸ Bu durum İngiltere'nin İstanbul büyükelçileri A. H. Layard ile Sir Philip Currie'nin başbakan M. Salisbury'e gönderdiği yazışmalara da yansımıştır.

Rusların Kafkasları işgal sürecinde en fazla vahşeti Ardahan'da yaptığını bizzat Tiflis, Trabzon ve Erzurum'daki İngiliz konsoloları rapor etmişlerdir. Rusların Türk asker ve ahalisine uyguladığı vahşet ve işkence örneklerini anlatan batılı muhabirlerin bir diğer işaret ettikleri konu yaralı askerlerin katli sırasında Ermeni çetelerinin Rus dostu olarak onlara yardımcı olmaları hususudur.¹⁹ Rus ordusunda silah altına alınan Ermeniler sayısal olarak önemli rakamlara ulaşmasalar dahi araziye iyi tanıyan keşif birlikleri olarak kullanılmalarının yanı sıra, Rusların Kürt birlikler ile karşılaşmaları sırasında aldıkları pozisyonlardan dolayı siyasal açıdan çok daha büyük bir role sahip olmuşlardır.²⁰ Rus ordusu ile yapılan muharebelerde yaralanan Osmanlı askerleri tedavi için evlerine dönerlerken ya da hastanelere nakledilirken yollarda Ermeni çeteleri tarafından zalimane bir metotla öldürülmüşlerdir. Ayrıca Osmanlı iletişim hatlarına zarar vermek suretiyle Osmanlı ordusunun cephele arasında bağlantılarının kopmasına da sebebiyet vermişlerdir. Osmanlı ordusunda görev yapan Ermeni doktor ve subayları da elde ettikleri istihbari bilgiler ile Osmanlı ordusunun silah ve asker kaynaklarına ilişkin bilgileri Rus garnizonlarına aktarmışlardır.²¹ Ermeni çetelerinin isyan çıkardığı noktaların Osmanlı ordusunun ikmal güzergâhları üzerinde olması da meselenin son derece planlı bir şekilde ele alındığını göstermektedir. Bu-

nun yanı sıra işgal edilen bölgelere atanan polis ve askeri yetkililerin Ermeniler arasından seçilerek Müslüman halk üzerinde onların büyük bir baskı mezalim uygulamalarına izin verilmesidir ki bu durum Müslümanları endişeye sevk ettiği gibi yurtlarını terk ederek kaçmalarına da neden olmuştur.

I. Sarıkamış Harekâtı Sonrası Ardahan'ın Durumu

1878 yılından itibaren doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı Rusya'ya hicret ederek Osmanlı ülkesini terk etmişlerdir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rus askerleri ile birlikte Anadolu'ya giriş yaparak hem Rus ordularına rehberlik yapmışlar hem de hayal ettikleri bağımsız Ermenistan'ı kurmak için masum Müslüman halkın üzerinde büyük bir kıyım başlatmışlardır. Taşnak ve diğer örgütleri aracılığı ile Kafkasya bölgesinden çetelere yeni üyeler toplayarak, Rus egemenliğinin kendilerine sunmuş olduğu arenada eylemelerini sahnelemeye başlamışlardır.²² Anadolu Ermenileri ve Rus Ermenileri gibi farklı adlandırmalar yapılsa da özellikle Ermeni kilisesinin telkinleriyle bütün Ermeniler bağımsız Ermenistan'ın kurulması için Osmanlı Coğrafyası'nın Sarıkamış Harekâtı sonrası savunmasız kalan kuzey kesimlerinde örgütlenme faaliyetlerine hız vererek eylem stratejileri yapmaya başlamışlardır.

Kafkas cephesinde önemli bir ordusunu kaybeden Osmanlıların, bölgede gelişen olaylara doğrudan müdahale şansı bulunmamaktadır. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın seferberlik hazırlıkları akabinde

- (18) TNA, FO, 881/6645- 29 June 1895" Summary Of Correspondence Relating To The Armenian Question", pp.3.
- (19) Justin McCarthy; Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Kıyımı(1821-1922), Çeviren: Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara, 2012, s.117.
- (20) Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 1994, s.278-279.
- (21) Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev: Ayden Bireddinç, Remzi Kitabevi, I. Baskı, İstanbul, 2009, s.354.
- (22) Justin McCarthy; Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Kıyımı(1821-1922), Çeviren: Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara, 2012, s.199.

İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde teşkilatı mahsusa olarak örgütlenen istihbarat ve Müslüman halkın emperyalist anlayışlara karşı örgütlenmesi vazifesini üstlenen bir yapı oluşturulmuştur. Bu yapı özellikle işgal edilen ve işgal tehdidi altında bulunan doğu cephesinin önemli merkezlerine birtakım gizli görevlerle teşkilatın üyelerinden ve onların etrafında toplanan gruplardan küçük birlikler göndermek suretiyle resmen görevlerine başlamışlardır.

Sarıkamış Harekâtından istenen başarı elde edilemeyince, Ermenistan için vaat edilen bölgeler tamamen Rus işgaline uğramıştır. Ancak Rusya özerk bir Ermenistan fikrinden uzaklaşmaktadır. Bunda hem bölgedeki Ermeni nüfusun dörtte birden az oluşunun etkisi vardır hem de Rus işgalindeki bölge Müslümanlarının Rus idaresine karşı alacakları tavır endişesi bulunmaktadır.²³ Aslında Rusların Ermeni meselesine başından beri samimi niyetlerle yaklaşmadığını bu plan değişiklikleri açıkça göstermiştir. Ermeniler bundan sonra daha çok İngiliz ve Amerikan desteği ile politikalarını uygulama şansı bulmuşlardır. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı sona ererken özellikle Kars çevresinde başlattıkları kıyam ve kıtal faaliyetleri ancak Türk ordusunun savaşın son yılında idareyi ele alıp Müslüman nüfusu onların elinden kurtarmasıyla son bulmuştur.²⁴ Anadolu'da kurulan ilk direniş örgütlerinin doğu Anadolu merkezli olması Ermenilerin bölge halkına karşı uyguladıkları insafsızca saldırılardan kaynaklanmıştır.

Ermenilerin isyanında koyu Hıristiyan taassubunun yanı sıra haçlı zihniyetini de görmek mümkündür. Hatta Batı dünyasının Ermeni iddialarını desteklerken öne sürdükleri "tehcirden dolayı isyanlar meydana geldi" tezi dahi gerçeklikten çok uzaktır.²⁵ Çünkü daha 1915 yılına gelmeden Ermeniler birçok vilayette isyanlara giriştiklerini ve Rus ordusuna koridor açma gayretleri çerçevesinde doğu Anadolu'nun birçok kasaba ve kentini kana buladıklarını görmemek mümkün değildir.

I. Dünya Harbi sırasında dünya ölçekli siyaset üreterek ve o siyasete uygun planlar yapıp uygulamaya geçirme düşüncesinde olan Teşkilat-ı mahsusa önce harbiye nezareti bünyesinde kurulmuştur. Daha sonra hariciye ve dâhiliye nezaretlerine bağlı organlar ile birlikte uygulamaya konulan siyasetin yürütücüsü olmuştur.²⁶ Ardahan ve Artvin yöresine gönderilen Teşkilat-ı mahsusa mensubu kişiler aracılığı ile Rusların Kafkasya ve İran ile ilgili politikaları öğreniliyor ve savaşın gidişatı üzerinde etkili olabilecek istihbari bilgiler Osmanlı genelkurmayına ulaştırılıyordu.

II. Teşkilat-ı Mahsusa Kuvvetlerinin Bölgedeki Faaliyetleri

Teşkilat-ı Mahsusa'nın operasyonel şefleri olan Dr. Bahaattin Şakir Bey, Tahsin Bey ve Yakup Cemil müfrezeleri Artvin, Ardahan ve Erzurum yöresinin faaliyetlerinden sorumlu idiler, Alman Yarbay Stange'de gayri nizami harbin unsurlarını emir komuta düzeyine almak amacıyla bölgeye gönderilen teşkilat-ı mahsusa görevlileriydiler.²⁷ Ardahan ve çevresini Rus işgalinden kurtarmak amacıyla gelen kuvvetin 58 subay, 2896 er, 398 yük hayvanı, 3 top ve 2 makineli tüfekten oluşan bir teçhizata sahip olduklarını Dr. Bahaattin Şakir ve Yarbay Stange dâhiliye nezaretine rapor etmişlerdir.²⁸

Rusların aralık ayının son günlerinde Osmanlı kuvvetlerinin yaklaşmakta oldukları bilgisiyle birlikte Ardahan'da cephanelikleri ve erzak depolarını ateşe verip, yağma faaliyetlerine girişerek şehri tamamen yangın yerine çevirdiklerini ertesi gün şehri zapteden kuvvetler görmüşlerdir. Havanın çok soğuk oluşu 2-3 metrelik kar bulunması kuvvetlerin

(23) Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 1994, s.284.

(24) Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s.79.

(25) Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi, Ermeni Dosyası*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2007, s.322.

(26) Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi, Cilt I (1914-1916)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.319.

(27) Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, Arma Yayınları, Yayına Hazırlayan: Metin Mart, İstanbul, 2000, s.138.

(28) Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi, Cilt I (1914-1916)*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2014, s.330.

buradaki hareket kabiliyetini oldukça sınırlandıran bir husus olarak dikkat çekmektedir. Buna rağmen Rus kuvvetlerinden 16 kişi esir alınmıştır. Ruslar, yerli Müslüman halkın Osmanlı kuvvetleri ile işbirliği içinde oldukları suçlamasıyla ahaliye karşı büyük katliamlarda bulunmuşlardır. Rus birliklerinin iki piyade taburu, kuvvetli süvari birliği ve iki bataryadan oluşan kuvvetlere sahip olduğu bilinmektedir.²⁹ Yarbay Stange'nin Enver Paşa'ya Ardahan'ın alınışı ile ilgili olarak çektiği telgrafta hasta, yaralı ve şehit sayılarının oldukça fazla olduğunu bahsetmesi sadece çatışmalara bağlı olarak değil, kış koşullarından da kaynaklanmıştır.³⁰ Mevzi ve siperlerin ot ve samanlar ile soğuktan korunması için istihkâm edilmesi, ayrıca birliklere verilen ilk emirlerin soğuktan korunma ile ilgili olması ve nöbetlerin dahi 15 dakikaya düşürülmesi meselenin ciddiyetini gözler önüne sermektedir.

6 Rus kuvvetlerinin ocak ayının ilk günlerinde Ardahan'ı tekrar almak için güneybatıdan yani Küçük Cincorop Köyü³¹ istikametinden Kazak birlikleriyle saldırıya geçmeleri, şehirdeki kuvvetlerinde yanlış istihbarat bilgisiyle gelen kuvvetleri Osmanlı 10. kolordu kuvvetleri sanmaları Ardahan'ın yeniden Rus işgaline uğramasına ve büyük kayıplar verilmesine neden olmuştur. Özellikle geri çekilen kuvvetlerin kendi teçhizatlarını dahi almadan, soğuk ve kar ile uğraşarak Artvin tarafına gitme niyetleri, kalan Müslüman halkı Rus insafı ile karşı karşıya bırakmıştır ki onlar da büyük eziyet ve katliamlarla bölge halkını "kaç kaç"³² diye tabir edilen göçe zorlamıştır.

Kars ve Ardahan yöresinde yaşayan Müslümanlar için 4 Ocak 1915 tarihinde Kars Oblastı genel valisinin açıklamış olduğu tamim oldukça önem arz etmektedir. Bu tamim sonrası Müslüman ahali üzerindeki düşmanca tavır ve saldırılar hız kazanmış ve yöre Müslümanlar için güvenli olmaktan çıkmıştır. Ardından Oblast valisi yeni bir emir yayımla-

mak durumunda kalmıştır. Özellikle bu yeni tamim de bölgenin Hıristiyan ahalisinin Müslümanlar üzerinde kurdukları terör baskısından bahsedilerek, bunun engellenmesi yolundaki çağrılara rağmen masum Müslümanların bölgenin Hıristiyan ahali tarafından intikam duygusunun verdiği arzusuyla silahlı soygunlara, çapulculuklara ve tecavüzlere maruz kaldığı vurgulanmıştır.³³

Ardahan'ı Türklerden geri alma amacıyla Oltu güzergâhından ve Kars cihetinden harekete geçen Rus birlikleri Sarıkamış başarısızlığının ardından şiddetli bir şekilde bölgedeki Müslüman unsurlara saldırıya başlamışlardır. Bununla birlikte hem milis kuvvetlerin hem de Sarıkamış yenilgisiyle kaybedilen ordunun desteğinden mahrum kalan Ardahan halkı artık kaderiyle baş başa kalmıştır.

1915 yılı Sarıkamış başarısızlığı Kars ve çevresi için felaketli günlerin adeta habercisi olmuştur. Bu olayın ardından Rus kuvvetleri ile tekrar Kars ve Ardahan çevresine saldırıya geçen Ermenilerin vahşi saldırılarının en kanlılarından birisi Subatan bucağında meydana gelmiştir. Masum köylüler üzerine balta, kama, bıçaklarla saldıran Ermeniler ardından köylüleri samanlıklara doldurarak ateşe vermişlerdir ki bu olaylarda beş yüzden fazla Müslüman katledilmiştir.³⁴

(29) Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları Nu: 2, Ankara, 1999, s.191.

(30) Ahmet Tetik, age., s.334.

(31) Yöre halkı Küçük Cincorop kurgını olarak adlandırılan bu olayda Osmanlı kuvvetlerini Rus birliğinde bulunan ve Türkçe bilen Ermenilerin ezan okuyarak aldattığını ve pusuya düşürdüklerini anlatmaktadır. Bunun yanı sıra Rus birliğindeki kazak kuvvetlerin sivil halk ile birlikte Yarbay Stange emrindeki kuvvetlere büyük kayıplar verdirdikleri ve zulm etikleri bilgisi de yöre halkının zihinlerinde canlılığını korumaktadır. Bu olayları bizzat babasından dinlediğini ve olayların vehametini bize anlatan Ardahan Cincorop Köyü ahalisinden Nedim Okyay, Halil Efendi Mahallesi sakinlerinden Ahmet Ballı ve Ahmet Kayatürk isimli kişilerdir. Bu kişilerin her üçü de 90 yaş üzeri olup, yaşları itibarıyla yaşanan olaylar hakkında en fazla bilgiye sahip kişilerdir.

(32) Kaç Kaç veya kaçakçılık ifadesi özellikle 93 harbi sonrası Kafkas coğrafyası Müslümanlarının Rus ve işbirlikçileri olan Ermenilerin baskı ve şiddetiyle yerlerini, yurtlarını terk edip, ülkenin güvenli şehirlerine veya korunaklı bölgelerine doğru yaptıkları göçe verilen isimdir. (Bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.)

(33) Seyit Sertçelik, *Rus Belgeleri Işığında Ermeni Soykırım İddialarına Dair*, Tübitak Proje No: SBB-2004, Ankara, 2004, s.45.

(34) Enver Konukçu, "Subatan ve Ermeni Mezalimi", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, Nu: 675, Kars, 1991, s.133-139.

III. Yanık Cami Olayı

1915 yılının ilk aylarından itibaren Rus ordu birlikleri beraberindeki Ermeni çeteleri ile birlikte Ardahan merkez ve köyleri üzerinde büyük bir abluka kurup, Müslüman ahalinin üzerinde tedhiş faaliyetlerine hız kazandırmışlardır. Bir plan dâhilinde önce savunmasız kalan Ardahan'ı beş günlük özgürlük sonrası tekrar işgal ederek, Halit paşa ve Alman Stange emrindeki kuvvetleri Artvin tarafına çekilmeye zorlamışlardır. Birliklerin çekilme noktalarında ise kıyım faaliyetleri dehşet engiz bir görünüm kazanmıştır. Ardahan vilayet merkezinde önce kalede savunma yapan 50 kadar milis kuvvet kılıçtan geçirilmiş, bunların arasından Halit Paşa kıyafet değiştirerek kaçabilmiştir.³⁵ Ardından *Yanık Cami*³⁶ diye bilinen Halil Efendi Camii'ne yaklaşık 370 kadar Müslümanı doldurup ateşe vererek direnişi çok ağır bir şekilde cezalandırmışlardır. Bu olayın doğruluğunu ve yapılan zulmün boyutlarını ortaya koymak amacıyla 19 Ekim 2010 tarihinde Kars Müze Müdürlüğü tarafından Kafkas Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Akın Bingöl, Yrd. Doç. Dr. Sezin Sezer, Prof. Dr. Selçuk Ural, Kars Müze Müdürü Necmettin Alp ile birlikte Sanat Tarihçisi Zeynel Abidin Yaşkı katılımıyla bir kazı gerçekleştirilmiş ve çıkarılan yaklaşık 10 kafatası ve kemikler müze müdürlüğü tarafından değerlendirilmeye alınmıştır. Kazı sonrası çıkarılan kafatası sayılarının sayısının düşük olmasında hem yangının şiddetli oluşunun hem de hadise sonrası Müslüman ahalinin yanan cesetleri şüanda Halil Efendi Mahallesi Mezarlığı olarak kullanılan mezarlıktaki şehitliğe aktarmalarının rolü olmuştur.

Bunun yanı sıra şehirdeki çarşının dahi Ermenilerce yakılması onların Türk varlığına veya Türklere ait unsurlara tahammül edemediklerini göstermektedir.³⁷ Ardahan ahalisinin Türk ve Müslüman oluşu, Türklüğe ve Osmanlılığa bağlılıkları Rus destekli Ermenilerin şehirde büyük katliamlarının nedeni oluşturmaktadır. Harap camileriyle İslam Mahallesi olarak tasvir edilen Halil Efendi

Mahallesi ilk saldırıların ve cinayetlerin yapıldığı Mahalle olmuştur. Ardahan ili Halil Efendi Mahallesinde bulunan günümüzde Yanık Cami Anıtı³⁸ olarak dönüştürülen mekânda Mahallenin ilk camilerinden Halil Efendi camisi giriş kapısında 1871 tarihi bulunmakla birlikte bu tarihin tadilat tarihi olma ihtimali yüksektir. Cami bahçesinde bulunan su kürününde 1871 yılı ile birlikte Uçmalızade Hacı Halil Ağa Hayratı ifadesi yer almaktadır. 1835 tarihinde Çıldır vilayetinin bir kazası olan Ardahan'da yapılan nüfus sayımında kazada 6 adet Mahalle yer almaktadır. 1- Kaleiçi Mahallesi, imamı Mehmet oğlu Molla Hüseyin, muhtarı ise Musta-

(35) Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsus*, Arma Yayınları, Yayına Hazırlayan: Metin Mart, İstanbul, 2000, s.160-161.

(36) Yanık Cami olayı ile ilgili 1943 Doğumlu Ardahan/Halil Efendi Mahallesi sakini Arslan ve Anatur oğlu Ahmet Ballı sunları anlatmaktadır. "1915 yılında babam Arslan Ballı Halil Efendi Mahallesinde imamlık yapmaktadır. O tarihlere kadar Mahallede yaşayan Ermeniler ile aralarında problemler bulunmamaktadır. Hatta komşularından bir Ermeni kadının zaman zaman kendisine çorba getirdiğinden de bahsetmektedir. 1914 yılının Aralık ayında Osmanlıların Sarıkamış harekâtını başlatmalarından bir müddet sonra Ardahan'a gelen Rus birlikleri ve Ermeni çetelerinden korunmak için Şavşat güzergâhındaki Gunzut Köyüne kaçmışlar daha sonra Rusların yurtlarına dönebilecekleri yolundaki çağrılar üzerine tekrar Halil Efendi Mahallesine dönmüşler. Ancak Sankamış öncesi kısa süreli Ardahan'ın milis kuvvetler tarafından ele geçirilme sürecinde halkın coşku ile karşılaşmasını ihanet olarak gören Rus birliklerinin Halil Efendi camisine ahaliyi duyuru amacıyla toplayıp daha sonra ateşe verdiklerini anlatmıştır. Camide 370 kadar Müslüman erkek bulunduğunu, caminin pencere camlarının çok küçük olduğunu, kapısının demir olduğunu bu nedenle içeri de bulunanların hiçbir surette dışarı çıkamadığını yanan caminin insanların üzerlerine çıktığını anlatmıştır. Mahalleden babası ile birkaç kişinin camideki toplantıya gitmediklerinden muhtemel bir ölümden kurtulduklarını ifade eden Ahmet Ballı ertesi gün Babası Arslan Hoca ile birlikte Küçük ailesinden İdris dedenin birkaç gün boyunca öküz furgunu ile cesetleri cami enkazından çıkarıp mezarlıktaki bir bölme defnettiklerini anlatmaktadır. Bu olay aynı Mahalle sakini 106 yaşındaki Fatma Kaya tarafından hemen hiç değişikliğe uğramadan anlatılmakla aslında olayın gerçekliği ve zihinlere kazınmışlığı noktasında bize fikir vermektedir. Yine Halil Efendi Mahallesi sakinlerinden 92 yaşındaki İbrahim ve Güllüzar kızı Yeter Güngör bizzat babasının şahit olup kendisine aktardığı bu olayı büyük bir üzüntü ve infial ile anlatmakta ve yaşanan hadisenin Mahallelerindeki birçok çocuğu yetim ve öksüz bıraktığını, yersiz yurtsuz koyduğunu söylerken heyecanlanmaktadır. Yanık cami olayı sırasında 7-8 yaşlarında olan Muhsine ve Rıza kızı Fatma Kaya bu olayın Mahallede büyük bir üzüntüye yol açtığını, öyle ki yanarak ölenlerin sesleri ve çarpınışlarının Mahallelinin zihninden uzun süre gitmediğinden bahsetmiştir.

(37) Ahmet Refik, İki Komite İki Kıtıl, Kafkas Yollarında, Tarih Vakfı yurt Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2010, s.154.

(38) Cem Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitlikleri ve Mehmetçliğimiz*, Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları Nu: 5, Ankara, 1986, s.173-174. Anılan şehitlik 1972 tarihinde açılmıştır. 160*250 metrekaresel bir alandan oluşmaktadır. Yanık Cami hadisesinde Halil Efendi camisinde bulunan yaklaşık 370 asker ve sivil İslam topluluğu, Ermeni ve Rus birlikleri tarafından ateşe verilerek yakılmışlardır. Bunun yanı sıra bu olayı müteakip Mahalle halkından yaklaşık 600 kişinin de Osmanlı kuvvetlerinin Ardahan'a girişini sevinçle karşıladıklarından dolayı vahşice öldürüldükleri bilinmektedir. Savunmasız kalan Ardahan halkının Güllüzar oğlu Abdullah ve benzerlerinin kurduğu savunma çeteleri ile Rus ve Ermenilere karşı direniş gösterdiği bilgisi yörenin yaşlıların anlatımından alınmıştır.

fa oğlu Hamamcı Bedel, ayrıca 37 hanede 85 kişi kayıtlı 2- Hacı Hasan Mahallesi imamı Hüseyin oğlu İbrahim Efendi, Muhtarı müteselimlerden Durak oğlu Ali, 61 hanede 178 kişi kayıtlı 3- Halil Efendi Mahallesi İmamı Hüseyin oğlu Halil Efendi, Muhtarı Osman oğlu Hoşabacı Numan, 91 hanede 261 kişi kayıtlı 4- Kötemelik Mahallesi Muhtarı Ali oğlu Memi, imamın adı yer almıyor, 67 hanede 178 kişi kayıtlı, 5- Kayabaşı Mahallesi, imam ve muhtar kaydı yok, 33 hanede 91 kişi kayıtlı, 6- Nasuh Kethüda Mahallesi imam ve muhtar kaydı bulunmuyor. 83 hanede 216 kişi kayıtlıdır. Bu bilgilere göre Ardahan livasında 372 hanede 1009 adet erkek vatandaş kayıtlanmıştır.³⁹ Bunun yanı sıra 1835 tarihindeki Osmanlı nüfus sayımında liva merkezinde yaşayan gayrimüslimler ile ilgili kayıt aynı defterde yer almazken başka bir defterde birkaç köyde çok düşük oranlarda hane ve nüfus kayıt bilgileri elde edilmiştir. Nasuh Kethüda Mahallesinde 4 hanede 10 kişi kayıtlı iken, Börk Köyünde ise 1 hanede 7 kişi kayıtlanmıştır.⁴⁰ Ardahan ile birlikte Kars ve Batum vilayetlerindeki Müslüman nüfus kırk yıllık Rus işgali döneminde gayrimüslimler lehine artırılma ve zorunlu göç uygulamaları ile dengenin değiştirilmesi yine de bu vilayetlerdeki Türk ve Müslüman varlığını sonlandırmayı amaçlayan Rus ve Ermeni kuvvetlerine izin vermemiştir. Ancak nüfusun önemli bir kısmı vahşet konusunda mahir ve adilik sıfatına sahip olan Ermeniler tarafından katledilerek yok edilmiştir.

IV. Ardahan Merkez ve Köylerindeki Ermeni Mezalimi

Ruslar 93 Harbinden itibaren özellikle Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerindeki Müslüman ahalinin emlak ve arazilerini yüksek fiyatlardan satın almak suretiyle onların yerlerine Ermeni ve Rum unsurları yerleştirmeye başlamıştır. Anadolu'dan Rus toprağı olan bu bölgelere göç etmekte olan Ermeni ve Rum gruplarına maddi yardımlar yapılarak onların İslam ahalisinin yerlerine, yurtlarına yerleşmeleri için özendirici tedbirler alınmıştır.⁴¹ Bu tedbirlere rağmen Ardahan vilayeti-

nin etnik nüfus dağılımında 2 köyün Malakan, 3 köyün Rum ve 2 köyün Ermeni olması, 75 köyü bulunan şehirde yaratılmak istenen demografik değişiklik için başka yöntemler de denemeleri gerektiğini göstermektedir

Rusya'nın Osmanlı Devleti ile arasındaki Kafkas topraklarını kontrol amaçlı olarak Güney Kafkasya askeri yönetimini kurması ayrıca 1877'den itibaren Kars'da Erzurum konsolosluğundan bir personeli görevlendirmesi bu coğrafya ile ilgili planlarını yürürlüğe koyduğunun ispatıdır. Dünya devleti olma yolunda komşu ülkelerdeki etnik grupların siyasal taleplerine aracı olmak metodunu kullanması Ermenilerin meseleye iştiraki yolunu açmıştır.⁴²

Ermenilerin Rus planlarının bir unsuru olarak bağımsız bir Ermenistan kurma hayalleri Ardahan ve Kars çevresinde şiddet eylemlerine başvurmaları ile birlikte sahnelenmeye başlamıştır. Özellikle Ahıska-Posof hattı üzerinden birliklerini Ardahan ve Kars'a aktaran Rus birliklerine kılavuzluk yapan yerli Ermeniler eylemlerini fütursuzca sergilemeye başlamışlardır. Özellikle Rus birliklerinin geçiş güzergâhındaki köyler üzerinde büyük kıyım başlatılmıştır. Posof yönünden gelen birlikler Çıldır Kenarbel, Sazlısu, Oragaz, Nakalaköy, Dikan, Hanak, Gunzulut, Ölçek, Duduna, Ur, Bangis Köylerine saldırarak savunmasız köylüleri toplu ve bireysel olarak katletmişlerdir. Bizzat Ölçek, Bangis ve Ur kırgınına şahit olan Bangisli/Taşlıdere Ahmet Özer⁴³

(39) BOA. *NFS Defterleri No: 2760*, (Hicri 1251/ Miladi 1835 Tarihli Çıldır Eyaleti Nüfus Defteri)

(40) BOA. *NFS Defterleri No: 2799*, (Hicri 1251/ Miladi 1835 Tarihli Çıldır Eyaleti Nüfus Defteri)

(41) Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları Nu: 2192, Ankara, 1998, s.15.

(42) Jülide Akyüz Orat ve diğerleri, *Osmanlı'dan Cumburiyet'e Kafkas Göçleri*, (1828-1943), Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011, s.101.

(43) Ahmet Özer, İsmail ve Bezar oğlu, Bangis/Taşlıdere Köyü ahalisi 106 yaşında, köylerini basan Ermeni çeteleri ile birlikte Rus kuvvetlerinin babasını kendi gözleri önünde boynundan balta ile yaralayarak Ermenilerin öldürdüğünü, ninesinin kendisini otluk tabir edilen yığınlar arasında saklayarak ölümden kurtardığını anlatmaktadır. Ölçek köyünü Ermeni kuvvetlerinin karargâh yaptığını buradan çevre köylere de baskınlar düzenlediklerini anlatan Ahmet Özer, Rus kuvvetleri içindeki Ermeni subayın köy halkının üzerinde acımasız işkence ve tecavüzlere giriştiğini anlatırken, kendi köylerine yiyecek yardımı adıyla diğer köylerde katledilen Müslümanların etlerini getirip dağıttıklarını anlatmaktadır. Şimdi köylerinin girişinde bulunan şehitlik tepede 50 kişiden fazla köylülerinin katledildiğini anlatırken bu acıların yüzünde ve kalbinde bıraktığı bütün izleri en açık şekilde hissettirmektedir.

yaşanan olayları halen aynı korkuyu yaşadığı bir duyguyla anlatmaktadır. Aşağı Dikan Köyünden Fazıl Yılmaz⁴⁴ dede ve ninesinden dinlediğine göre 1915 yılında köylerine gelen Rus birlikleri ve Ermeni çeteleri köyün girişindeki evlerden birine ait olan merak/samanlık'a kadınları toplayıp bazı genç kızlarının namuslarını kirletmişler, ardından hamile olan kadınların dahi karınlarındaki çocukları süngü ile çıkarıp dehşetin boyutlarını daha da artırmışlar. Dedesinin bileklerini kesen Ermeni çete üyeleri köyden 50 kadar kişiyi değişik mevkilerde kurşuna dizerek öldürmüşlerdir. Köyde beş farklı yerde ölenlere ait şehitlikler bulunması bunu kanıtlar niteliktedir. O tarihlerde küçük bir yerleşim yeri olan Hanak'da 50-60 hane Ermeni'nin yaşadığını anlatan köylüler I. dünya savaşına kadar hiçbir problem olmadan yaşayan iki toplumun birden bir cehennem içine düştüklerini dile getirmektedirler. Çıldır ilçesine bağlı Kotanlı ve Meryem Köyleri de Ermeni vahşetine en fazla maruz kalan köylerden olmuştur. Köylülerden Namaz Diktaş⁴⁵'in anlatımına göre dedesi ile birlikte yaklaşık 80 kadar köylülerinin Rus ve Ermeni kuvvetleri tarafından işkenceler ile öldürüldüklerini, kadınların ile kızların ırzlarına saldırdığını ve onları direklerle musmarlarla çivilenip vücut azalarının kesildiğini öğreniyoruz. Orağaz ve Ölçek Köylerinde de benzer katliamlar ve işkenceler gerçekleştiren Ermeni çete üyelerinin kadınlara ve kızlara saldırılarını engellemek için kadınların yüzlerine ve ellerine hayvan pisiği, kül ve is sürmeleri de yaşananların niteliğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Merkez ilçesinin köylerinden olan Fahrel Köy'ünde Ermeni kırgınının en fazla acı verdiği köylerden birisi olmuştur. Köylülerden Abdülmecit Kılıç'ın⁴⁶ anlatımına göre Ermeniler yetişkin erkekleri vurmaktaymış bu nedenle onlar köyden şehre kadın kıyafetleri giyerek giderlermiş. Ama yine de Ermeni saldırılarından kurtulamamışlar. Buna benzer bir vakayı Ardahan merkez köylerinden Kazlıköy sakini Nuriye Mostura⁴⁷ şöyle

anlatmaktadır. "Kaçakaçlık olayları sırasında babamla zemheri ayında Şavşat'a kaçtık. Komşu köyümüz Beberek'de çok Müslüman öldürülmüştü. Bu köyde Rumlar olduğu için Müslümanlara çok eziyet vermişlerdi." Ardahan ile Şavşat arasındaki yol üzerinde bulunan bu köyler saldırılara en açık ve savunmasız olan köylerden olduğundan bu köylerde kıyım ve cinayetler en insafsız metotlarla yapılmıştır. Ardahan merkez Sulakyurt Köyünden Miyase Altun⁴⁸ kaçakaçlık ve Ermeni olaylarını bizzat kendisinin görmediğini ancak annesinden dinlediklerini şöyle anlatmaktadır. "Kaçakaçlık sırasında annem bana hamile imiş. Kaçakaçlık harman zamanıymış, Ermeni çeteleri otlarımızı ve saplarımızı dahi ateşe veriyorlarmış. Bizim köyde malakanlar yaşarmış. Onlar bize iyi davranırlarmış. O kadar yoksullarmış ki kayınvalidesi malakanlar birkaç tabak bırakmış ve onlarla yemek yerlermiş." Sulakyurt Köyü Nikolayeska diye Rus işgalinde üs olarak kullanılan köylerden birisidir. Bu köyde yaşayan Malakanlar dahi Rus ve Ermenilerin saldırı ve tecavüzlerinden kurtulamamışlar. Müslümanlar ile iyi geçinmeleri onların şiddet ve tazyik'e maruz kalmalarına neden olmuştur.

93 Harbi ve Sarıkamış Harekâtı sonrası, Ardahan tarihin garip cilvesi içinde ilk saldırıların ve katliamların merkezi olmuştur. Her iki muharebeyi kaybeden Osmanlılar, Rus sınırlarına en yakın olan bu bölgeyi savunamamış ve bölgenin İslam ahalisini Rus des-

(44) Fazıl Yılmaz, 88 yaşında Ardahan Aşağı Dikan Köyü sakini

(45) Namaz Diktaş 92 yaşında Ardahan Çıldır Kotanlı Köyü sakinlerinden, Kotanlı ve Meryem Köyünden 80 kadar kişinin şehit edildiği bilgisi ile bunların 29 âdetinin Kotanlı köylülerinden olduğu bilgisini 2002 yılında onların öldürüldüğü yere valilik tarafından yaptırılan şehitlik üzerinde görmekteyiz.

(46) Abdülmecit Kılıç, Ardahan ili Fahrel Köyü sakini 98 yaşında bu yıl vefat etti. Görüşmemizden bir ay sonra ölümünü haber aldık. Özellikle annesi tarafından kendisine anlatılan Ermeni kıyımlarının köylerinde en acımasız ve insafsız boyutta yaşandığını anlatmıştı. Annesi kendisini 1918 yılında yaşanan Ermeni saldırıları sırasında Kür nehrine bırakmak istemiş ancak komşular buna engel olmuşlar. Bir süre sonra İğdir'a göçmek zorunda kalmışlar. Annesinin anlatımına göre Ermeniler bütün hayvanlarını ellerinden alıp götürmüşler.

(47) Nuriye Mostura, 101 yaşında ancak birkaç yaş büyük olduğunu söylüyor. Ardahan merkez köylerinden Kazlıköy nüfusuna kayıtlı olup 4 kız 1 erkek çocuk sahibidir.

(48) Miyase Altun, 97 yaşında Sulkayurt Köyü sakinidir. Aslen Börk Köyünden gelmişler. 2 oğlu ve 1 kızı bulunuyor. Babasının köyde 16 yıl muhtarlık yaptığını ve çevre köylerin hepsinin ailesini iyi tanıdığını anlatmıştır.

tekli Ermeni çetelerinin zulmü ile karşı karşıya bırakmıştır. 1915 Ardahan kırgınına yörenin âşıkları ve halk adamları şiir ve ağıtları ile manevi dimağlara ulaştırmışlardır.⁴⁹ Saldırıları ve cinayetler kadar Ermenilerin vurgun, yağma ve talan faaliyetleri de dikkat çekicidir. Yapılan zulümlerin İslam ahalisinin zihninde oluşturduğu tasavvur o kadar etkileyicidir ki zalim, merhametsiz, acımasız, insaniyetsiz ve gaddar kelimeleri Ermeni gibi sözüyle eşdeğer görülmüştür.⁵⁰

Rusların 93 harbinden sonra Türkiye'den firar eden Ermeni ve Rumları silahlandırıp Kars ve Ardahan'a sevk ettiği, bölgedeki Kürtlerle Ermenileri ihtilale teşvik ederek Osmanlı hükümetini sıkıntıya düşürdüğü bilgisi Osmanlı Devleti tarafından öğrenildiği halde savaş ortamında olunması önlem alınması hususunu geciktirmiştir.

Ermeniler Ardahan ve Göle'de yaptıkları mezalimlerde bölge halkının 15 ile 60 yaş arasındaki erkeklerini katlederek, kızları ve gelinlerini ise esir ederek gayri insani uygulamalara girişmişlerdir. Hatta yöre halkının hayvanları ve yiyecekleri de yağma ve talan edilerek bir anlamda onlara yaşama şansı tanımak istenmemiştir.⁵¹

Ardahan merkez Kirman/Güzçimeni Köyünde yaşanan kırgını köy sakinlerinden 80 yaşındaki Elbeyi Aydemir⁵², 19 kişinin suanda oturdukları evinin bahçesinde katledildiğini bizzat babası Polat Aydemir'den dinlediğini anlatıyor. Köylerinin önde gelenlerinden Şerif ağa, Arif Ağa, Kamil Ağa ve Lâçin bey bu on dokuz kişi ile birlikte Ermeni çetelerince katledildiğini, ayrıca kazak milis kuvvetleri ile destekli Rus kuvvetlerinin Cincorop/Sugöze Köyü girişinde de büyük bir katliam yaptıklarını babası ve ninesinden dinlediği şekliyle anlatmıştır.

Diğer taraftan Değirmenköy, Lori, Heva, Edegül, Dedegül, Cincorop, Kirman, Bağdad, Sabgara ve Gürcübek Köylerinde katledilen savunmasız Ardahanlıların sayısı-

nın binlerle ifade edilmesi, katliamın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.⁵³ Bu durumu Osmanlı Hariciye Nezareti ile Dâhiliye Nezareti arasındaki yazışmalarda görmek mümkündür. Özellikle Kars ve Ardahan havalisinde Rus hükümetinin tahrikiyle Ermenilerce öldürülen Müslümanların sayısının otuz bin civarında olduğu, evleri yakılan, karlı-buzlu dağlara dökülenler ile muhafazasının Ermenilere verildiği Osmanlı esirlerinin hallerinin içler acısı olduğu, maruz kaldıkları muameleden dolayı insani vasıflarını kaybetmekte oldukları anlatılmıştır.⁵⁴ Ermenilerin I. Dünya Savaşı devam ederken özellikle Rus hâkimiyetinde olan Kars ve Ardahan vilayetlerindeki katliamları, tecavüzleri ve insanlık dışı uygulamaları Rus ve batılı devlet temsilcilerinin bile tepkilerine neden olacak boyutlara varmıştır. Ancak siyasi çıkarları nedeniyle olan biteni görmezlikten gelmişlerdir.

Bunun yanı sıra bölgede Dedegül⁵⁵ Köyü Morev mevkinde yaklaşık 200 kişilik Müslüman nüfus gene Ermeni çeteleri tarafından katledilmiştir. Alabala yolu üzerinde Şükrü Cengiz'e ait tarla üzerinde 150 ye yakın Müslüman ahali Ermeni çetelerinin saldırılarından kaçarken pusuya düşürülerek katledilmişlerdir. Sulakyurt Köyü girişindeki Güre mevkinde yaklaşık 16 metre karelik bir odada tamamen yakılmış Müslüman nüfusa ait cesetler yakın zamanda genelkurmay başkanlığı tarafından incelemeye alınmıştır.

(49) Cem Ender Arslanoğlu, *Doksanüç Harbinden Sonra (1878-1918)*, *Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız*, Posoflular Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Yayınları Nu: 1, Ankara, 1999, s.45.

(50) Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Kubbealtı Neşriyat, 6. Baskı, İstanbul, 2005, s.98.

(51) BOA. HR. SYS. 2877/2, 22 R 1337/ 25.01.1919.

(52) Elbeyi Aydemir, 80 yaşında Ardahan - Merkez Kirman/Güzçimeni Köyü sakinlerinden baba adı Polat, Ana adı Anatur, Kirman/Güzçimeni Köyü Göle- Ardahan karayolu üzerinde bulunduğundan dolayı Ermeni çetelerinin ve Ruslar ile birlikte gelen Kazak kuvvetlerinin saldırılarına en açık alanlardan birisi olmuştur. Hemen yakınlarındaki Bağdad/Ovapınar Köyü ile birlikte saldırıların ve vahşetin en yoğun yaşandığı Mahallerden olmuştur.

(53) Mehmet Doğru, *Ardahan'ın Ölçek Köyü Tarihi*, Atak Matbaası, Ankara, 1972, s.13.

(54) BOA. HR. SYS. 2878/1, Belge No: 2, 19 R 1333/06.03.1915.

(55) Dedegül Köyü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası bölgeye yerleştirilen Ermeni ve Rum topluluklarının tercih etmediği köylerden birisi olmuştur. Ancak 1915 Sarıkamış yenilgisi sonrası bu köy ahaleside Ermeni saldırılarının hedefi olmuştur. Köyün önde gelen ailelerinden Hacısalihoğullarından Molla Mehmet ve beraberindeki üçü kadın yirmi arkadaşı hunharca katledilmiştir. Köy mezarlığının girişinde şehit edilenlerin anısına bir Anıt dikilmiştir.

Ancak hemen yakın çevrede meydana gelen ve tamamen masum Müslüman ahaliye karşı Ermeni çetelerinin gerçekleştirmiş oldukları bu olaylardan bahis edilmeyişi bir anlamda ne kadar ön yargılı bir yaklaşım sergilendiğinin işareti.

Göle kasabası üzerinden gelen Rus birlikleri Ermeni işbirlikçileri ile birlikte Heva, Okçu, Kelpikor⁵⁶, Salot, Senemoğlu⁵⁷ Köylerinde katliamlarına devam etmişlerdir. Köylüler ya samanlığa sokulup ateşe verilerek suretiyle ya da kılıç ve silahla doğrudan yaralayarak ve döverek ölüme göndermişlerdir.⁵⁸ Kadın ve kızların türlü işkencelere maruz kalmasını bizzat gören Yenidemirkapı Köyünden 110 yaşındaki İsrail Dede⁵⁹ bazı köylü kadınların memelerinin dahi kesilerek kapı eşiğine asıldığını anlatmıştır. Kafkas yollarında isimli eserinde Ermeni sorununun başka boyutlarına değinen Ahmet Refik, Göle'nin Okçu Köyünden geçerken gördüklerini “çoktan gömülmüş bir insan mezarlığı olarak” tasvir ediyordu.⁶⁰ Yine Göle'de Ermeni çetelerinin Müslüman halka uyguladığı işkence ve tecavüzlerin insanlık dışı olduğuna örnek olabilecek bir anlatım şöyledir. “Göle'nin Senemoğlu Köyüne gelen Ermeni çete üyeleri köyün erkeklerini bir ahıra alabildikince fazla olarak doldurmuşlar, ardından bir öküzün sırtına bir keçe bağlayıp üzerinde gaz dökerek ateşe vermişler, öküz yanmanın verdiği acı ile ahırda hareket etmeye başlamış ve ahırdaki insanları çığneyerek gayri insani bir metotla ölümlerine neden olunmuştur.” Bu hikâyeler yöre halkının zihinlerinde bütün canlılığı ile halen daha yaşamaktadır.⁶¹

Ermeni komitalarının terör ve çete faaliyetlerinden an fazla acıyı Kars ve çevresi çekmiştir. Rus ordusunda görev alan Ermeni generallerin verdikleri emirler çerçevesinde pek çok köyde yağma, talan ve cinayetlere girişen çeteler kaos ortamından kendi politik hedeflerine uygun isyan ve ihtilal çıkarmayı başarmışlardır. Kendilerine karşı oluşturulan savunma refleksleri ve kamu düzeni tesisi

girişimlerini ise dünya kamuoyuna soykırım adıyla duyurmaktan geri durmamışlardır.

(56) *Kelpikor Köyü* Ardahan ili Göle ilçesine bağlıdır. Köy ahalisinden Ziyaeddin Taş, babası İsmail Taş'ın 120 yaşında öldüğünü bizzat Ermeni zulüm ve saldırılarını yaşamış kişi olarak kendisine anlatmıştı ifade etti. Babası İsmail Taş ve diğer köylülere bir akşam komşu köyden gelen bir tanıdıkları o akşam Ermenilerin saldırı yapacaklarını haber verdiğini bunun üzerine 8 köylü ile birlikte saldırıdan kurtulup ormanlık alınan kaçtıklarını Ancak bir müddet sonra ormana gelen çete kuvvetleri tarafından yakalandıklarını anlatmış. Bu 8 kişiden tanesi ormanlık alanda kılıç ve süngülerle kesilerek öldürülmüş. Babası İsmail Taş ise cebinde bulunan tüütün kesesini para zan edilmesi nedeniyle köye getirilmek istenmiş akşam karanlığı bastırırken bir yolunu bulup Ermenilerin elinden kaçmış. Akşamı ormanda geçirmiş. Ertesi gün köye döndüğünde fecaat bir manzara ile karşılaşmış. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar köy meydanında öldürülmüş ve cenazeleri dahi üst üste yığılmış halde bırakılmış. Bu arada bir bebeğin ölmüş annesinin memesinden süt emmeye çalıştığını da görmüş. Annesinin ensesinden balta ile yaralanarak öldürüldüğünü gördüğü bebek ve diğer cenazelerin birkaç gün içinde köydeki köpekler tarafından parçalandıklarını ve köpeklerin köye girmelerine dahi izin vermediklerinden bahsetmiş. Yine aynı köyden Şakir Demir 1341/ Göle doğumludur. Babası Hasan'dan dinlediğine göre köylerinde iki büyük samanlık (bunlardan birisi 100 metrekareden büyük), Ermenilerin köylüleri doldurup ateşe verdikleri yerdir. Anne tarafından 2 halasının, 3 dayısının ve dedesinin bu samanlıkta yakılanlar arasında olduğunu, samanlığın etrafına sap ve otları yığıp tutuşturmak suretiyle ateşe vermişlerdir. Diğer samanlıkta ise 25 kişiden fazla kişiyi diri diri yakarak katletmişlerdir.

(57) *Senemoğlu Köyü*, Ardahan ili Göle ilçesi sınırlarında bulunmaktadır. Ermeni zulüm ve vahşetinin en acı şekilde yaşadığı köylerden birisidir. Köy ahalisinden Selim Karabacak'ın anlatımına göre mevsimin güz olduğu bir dönemde köylerine Rus birliklerinin nezaretinde Ermeni çetelerinin geldiğini neredeyse köyün tamamının evlere ve samanlıklara doldurulup ateşe verilerek suretiyle hunharca katledildiklerini, köyde birkaç mevkide bu toplu katliamların gerçekleştiğini anlatmıştır. Özellikle mevsimin güz olması yani hasat mevsimi olması dolayısıyla evlerinin bahçesine biriktirdikleri ot ve saman balyalarının evlerini ve ahırlarını ateşe verirken kullanıldığını ifade etmiştir. Selim karabacak kardeşi Mehmed'in kazım Karabekir kuvvetlerinde askerlik yaptığını da ifade etmiştir. Göle'de Ermeni ve Rus kuvvetlerinin başında Mazmanov isimli bir kişinin bulunduğunu köyden iki kişiyi de her gün kendisine köy ile ilgili bilgiler getirmesi için görevlendirdiği söylemiştir. Köylerinde Eso ve Şeş isimli iki kişinin Mazmanov'un yanına gidip gelmelerini takip edip onları köy ile Göle arasında öldürdüklerini hatta vücutlarının parçalandığını, ikisinin uzuvlarının birbirine karıştığını köye gelen İbo ve Haso isimli köylüler haber vermişlerdir. Bundan başka köylerinden Berber Reşo ve kızlarının ve yine aynı köyden 8-9 yaşlarında olan Memo'nun evlerindeki seko'nun altından çıkarılıp öldürüldüğünü anlatıyor. Bunun yanı sıra Ermeni çetelerinin cinayetler dışında talanlar da yaptıklarını, hayvanlarını alıp götürdüklerini anlatıyor. Kendi köylerinde çok Kelpikor Köyünde zulüm yaptıklarını çünkü kendi köylerinden hergün yağ, peynir, 2 kova süt ve 2 kova yoğurt Mazmanov ve birliklerine götürülmüş o nedenle Senemoğlu Köyü daha az saldırıya uğramış. Kelpikor Köylülerinden kalanların urusların çekilmesi sonrası silahlandığını çünkü Ermeni çetelerinin kendi köylerine saldırılarından çekindiklerini ifade etmiştir. Birkaç Ermeni çetesinin ormanda öldüren köylüler kurtulan bir çete üyesinin haber vermesi üzerine ertesi gün tekrar köylerine gelip, sağ kalanların tümünü öldürdüklerini bu civarda en fazla zulümün Kelpikor Köyüne yapıldığını ifade etmiştir.

(58) Ergünöz Akçora, “Yaşayanlar Dilinden Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalim”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu Bildiriler*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi yayınları, No: 675, Kars, 1991, s.47-61.

(59) İsrail Deli, Ardahan Göle ilçesi Yenidemirkapı Köyü sakini 110 yaşındadır. Küçük yaşta yetim kalmış, neredeyse çocukluğu hariç hayatının tamamını çobanlık yaparak geçirmiştir. Ermeni çetelerinin köylerinden 80 kadar kişiyi bizzat kurşuna dizmelerinin, ölme-yenilerin ise süngülenmesinin canlı tanığıdır.

(60) Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtıl*, Kafkas Yollarında, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2010, s.149.

(61) Bu hikâye Göle ilçesinde yaşayan 95 yaşındaki Turgut Gökçe tarafından anlatılmıştır. (Temmuz 2013)

Sonuç

Tarih ve toplum arasındaki ilişkinin tek yanlı olmaması arzulanmaktadır. Bilgi ve yorum ile sınıflar ve nesiller arasındaki ilişkiler diyalektik bir temele dayanmalıdır.⁶² Bu çalışmada sözlü tarihin metotları çerçevesinde tarihin içine hayat dâhil edilerek ve kapsamı genişletilerek, çoğu insanın bir takım güçlü duygularla açığa çıkardığı anıları meseleye ışık tutması yolunda kullanılmıştır.

Avrupalı güçlerin şark meselesi adı altında Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerin haklarını koruma politikası üstlenmeleri ve beraberinde kendi politikalarının siyasi, dini, ekonomik uzantıları konumunda olarak özellikle Ermenileri tahrik etmeleri Osmanlı devletinin doğu coğrafyasında büyük karışıklıklara sebep olmuştur.⁶³

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında Ermeniler lehine reform hükümleri çıkaran büyük güçler özellikle de İngiltere ve Rusya- bu sayede meselenin içerisine Hıristiyan azınlıklara bağımsızlık verilmesi düşüncesini iyice yerleştirmiş olarak Osmanlı içişlerine daha kolay müdahale hakkını elde etmiş oluyorlardı. Osmanlı hükümeti zaten 19. yüzyılın milliyetçi ayaklanmaları ile siyasi açıdan oldukça zor durumda bulunmaktaydı. Ardından Ermeni çete ve örgütlerinin çeşitli şiddet olayları ile batı kamuoyunu kendilerine karşı Osmanlı devletinin bir siyasi ve dinsel baskı uyguladığı tezine inandıracak hamlelerde bulunmaları meselenin seyrini tamamen Osmanlı yönetiminin aleyhine yöneltmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ittihatçılar; Ermeni ve diğer Hıristiyan grupları bir federasyon çatısı altında örgütlemeyi düşünmelerine rağmen, azınlıkların siyasi hedefleri imparatorluk dâhilinde olmayacakları bir yönde ilerlemekteydi. Bundan dolayı ittihatçıların üretmeye çalıştığı politikaya karşılık, ayrılıkçı milliyetçilik ve batı emperyalizmini destekleyen siyaset tehlikeli bir şekilde genişlemekteydi.⁶⁴

Bununla birlikte I. Dünya savaşının sonunda Doğu Anadolu'daki siyasal durumun kontrolünü yapan Amerikalı General Harbord raporunda Ermenistan istiklali için Türkler üzerinde büyük katliamlara girişerek nüfus yoğunluğunu kendi lehlerine çevirmeye çalışan Ermeni çetelerinin bu amaçlarını gözler önüne sermiştir. Ayrıca Harbord Ermenilerin politika aleti olduklarına ve Hınçak- Taşnak çetelerinin Ermeni halkını düşünmesine fırsat vermeden İslam unsurları ile çatıştırdığına da vurgu yapmıştır.⁶⁵

Ardahan ili Halil Efendi Mahallesi dâhilinde bulunan Yanık Cami Hadisesi ile ilgili olarak yapılan çalışma bazı tanıkların henüz çocuk yaşta olmalarına rağmen böylesi bir travmaya şahitlikleri noktasında büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra babalarından ve ailenin diğer büyüklerinden dinlediklerini bize aktaran diğer kişilerde olaylarda özellikle Ermeni çeteleri ile ilgili olarak daha garzkarane davrandıklarını söylemeleri hatta Rus birliklerinin bazen onların eylemelerini engellediklerini ifade etmeleri Ermeni hadisesinin Kars ve Ardahan vilayetlerinde büyük bir vahşet ve zulüme dönüştüğünün en açık örneklerini oluşturmaktadır.

Batı dünyası Ermeni meselesi ile ilgili gerçekleştirdiği sayısız toplantılarda Ermenilerin sırf dinleri yüzünden işkenceye maruz kaldıkları görüşünü dile getirmektedir. Türk Hükümetinin faaliyetleri şüphe duyulmaksızın belli kışkırtıcılar ve gizli propagandacılar tarafından politik bir hareket olarak yönlendiriliyor ve hareketin önemi muhtemelen abartılıyordu. Yerel otoriteler tarafından alınan önlemler ve Müslüman nüfusun tavrı kesinlikle sık sık dinsel antipati ile dikte ediliyor ve arttırılmaktadır. Bununla birlikte Ermeni çetelerinin Müslüman nüfus üzerinde ger-

(62) Paul Thompson, *Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih*, Çev: Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.18.

(63) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babiali Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2004, s.25.

(64) Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 2009, s.277.

(65) Kazım Karabekir, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi*, Hazırlayan: Ömer Hakan Ozalp, Emre Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2005, s.153.

çekleştirmekte olduğu kıyım, cinayet ve tecavüzlerden bahsedilmeyerek bir anlamda ikiyüzlü bir insanlık trajedisi sahnelenmektedir. Türk hükümetinin ve Müslümanların tek yapabilecekleri Hıristiyan dünyanın Ermenilere tanıdığı masumiyet hakkının kendilerine de verileceği inancını taşımak olmuştur.

Rus ordusunun Sarıkamış Harekâtı sonrası ilerlemesi beraberinde bölgeden kaçmakta olan Ermenilerin Kars, Sarıkamış ve Ardahan çevrelerine yerleştirilmesi bu tarihten sonra olacaklar için haber niteliğindedir. Ayrıca Rus ordusunun geçtiği yerlerin kasaba ve köylerine Ermenilerce saldırılması, yakılıp, yıkılıp ve yağmalanması bu olayların planlı bir şekilde ve bölgenin Müslüman ve Türk nüfusunu yok etmeye yönelik politikanın ürünü görünmektedir.

Ardahan ili ve çevresinde yaşanan zulüm ve şiddetin edebiyatımıza yansımaları da hadiselerin insanlık onur ve haysiyetine sığmayan şekilde cereyan ettiğinin ispatı niteliğindedir. Âşık Mazlumi, Âşık Zülali, Âşık Mahzuni gibi şairler ağıt ve destanlarında hem kırılgan ve şiddetin boyutlarını dile getirmişler hem de kurtuluşa olan özlem ve inancı zihinlere ve kalplere bir kez daha nakşetmişlerdir.

Bu çalışmada batı dünyası gibi politik endişelere kapılmadan, Müslüman Türk nüfus üzerinde Ermeniler tarafından uygulanan vahşeti, canlı tanık anlatımı ve tarihsel belgelerin desteği ile tarihin bu talihsiz yanlıgısını dünya kamuoyuna duyurmak amaçlanmıştır. Batı dünyasının Ermeni meselesi ile Osmanlı İmparatorluğunda yarattığı huzursuzluğu Osmanlı millet sistemine dayandırması aslında azınlıkların batı iktisadi girişimcileri ile kurmakta oldukları emperyalist ortaklığın gizlemesi için oluşturulmuş bir kılıftır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin temelinde zengin bir dini gruplar mozaïği ve etnik unsurların bulunması da batı dünyasının müdahale planları için en uygun zeminin hazır olduğunu göstermiştir.

Mülakat Yapılan Kişiler

- 1- Fatma Kaya, 1919 doğumlu, baba adı Rıza ana adı Muhsine Ardahan ili Halil Efendi Mahallesi sakini
- 2- Ahmet Özer, 1900 doğumlu, Baba adı İsmail, Ana adı Bezar, Ardahan ili Taşlıdere Köyü sakini
- 3- Ahmet Ballı, 1943 doğumlu, Baba adı Arslan, Ana adı Anatır Ardahan ili Halil Efendi Mahallesi sakini
- 4- Ahmet Kayatürk, 1936 doğumlu, Baba adı İzan, Ana adı Bağdagül, Halil Efendi Mahallesi sakini,
- 5- Yeter Güngör, 1919 doğumlu, baba adı İbrahim, ana adı Güllüzar Halil Efendi Mahallesi sakini,
- 6- İsrail Deli 1904 doğumlu Göle Yenedemirkapı Köyü sakini
- 7- Abdülmecit Kılıç 1916 doğumlu Ardahan Merkez Fahrel Köyü sakini
- 8- Nuriye Mostura, 101 yaşında, Ardahan merkez köylerinden Kazlıköy nüfusuna kayıtlıdır
- 9- Miyase Altun 1917 doğumlu, Ardahan merkez Sulakyurt Köyü sakini

13

Bibliyografya

- BOA. NFS Defterleri No: 2760, (Hicri 1251/ Miladi 1835 Tarihli Çıldır Eyaleti Nüfus Defteri)
- BOA. NFS Defterleri No: 2799, (Hicri 1251/ Miladi 1835 Tarihli Çıldır Eyaleti Nüfus Defteri)
- BOA. HR. SYS. 2878/1, Belge No: 2, 19 R 1333/06.03.1915.
- BOA. HR. SYS. 2877/2, Belge No: 3, 22 R 1337/25.01.1919.
- ***
- The National Archive, FO, 881/6645- 29 June 1895“ Summary Of Correspondence Relating To The Armenian Question”, pp.1-19.
- Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1983.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'ruzat)*, Yayına hazırlayan ve Sadeleştiren: Yusuf Halaçoğlu, Babialı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.

Ahmet Refik, İki Komite İki Kıtal, Kafkas Yollarında, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2010.

Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mabsusa Tarihi, Cilt I(1914-1916)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mabsusa*, Arma Yayınları, Yayına Hazırlayan: Metin Mart, İstanbul, 2000.

Ataöv Türkkaya, "Conflict, Trauma and Objectivity", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, Cilt: 24, Yıl: 1994.

Azmi Süslü, *Ermeniler, Tebcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 2009.

Cem Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitlikleri ve Mehmetciğimiz*, Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları, Nu: 5, Ankara, 1986.

Cem Ender Arslanoğlu, *Doksanüç Harbinden Sonra(1878-1918), Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız*, Posoflular Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Nu: 1, Ankara, 1999.

Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk -Ermeni Meselesi, Ermeni Dosyası*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2007.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Düzenleyen: Behçet Kemal Çağdaş, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977.

Enver Konukçu, *Ardaban Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Nu: 2, Ankara, 1999.

Enver Konukçu, "Subatan ve Ermeni Mezalimi", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, Nu:675, Kars, 1991.

Ergünöz Akçora, "Yaşayanlar Dilinden Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalim", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu* Bildiriler, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 675, Kars, 1991.

Esat Uras, *The Armenians in History and The Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul, 1988.

Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Kültür Bakanlığı Yayınları Nu: 2192, Sanat Edebiyat Eserleri Dizisi, 205/54 Ankara, 1998.

Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1995.

Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu-Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Çev: Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul, 2012.

Kazım Karabekir, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2005.

Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 110, Ankara, 2005.

Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev: Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2006.

Justin McCarthy; Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Kıyımı(1821-1922), Çeviren: Fatma Sarıkaya, TTK Yayınları, Ankara, 2012.

Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri*, (1828-1943), Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011.

Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, Neşre Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, 91, İstanbul, 1973.

Mehmet Doğru, *Ardaban'ın Ölçek Köyü Tarihi*, Atak Matbaası, Ankara, 1972.

Meral Yılmaz, *1915-1923 Yıllarında New York Times Gazetesi'ne Göre Türk Ermeni İlişkileri*, GÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Nejat Göyünc, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.

Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev: Ayden Birerdinç, Remzi Kitabevi, I. Baskı, İstanbul, 2009.

Paul Thompson, *Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih*, Çev: Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Samih Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Kubbealtı Neşriyat, 6. Baskı, İstanbul, 2005.

Seyit Sertçelik, *Rus Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımını İddialarına Dair*, Tübitak Proje No: SBB-2004, Ankara, 2004.

Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına*, Çev: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2007.

Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 1994.

Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, Babıalı Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2004.

Yusuf Sarıнай, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2008.